

Національна ідентичність в сакральній архітектурі українців Карпат

Дерев'яні церкви українців Карпат вирізняються на фоні іноетнічних архітектурних форм, стали одним з істотних етновизначальних чинників. Вони дають можливість простежити характерні елементи регіональної та локальної специфіки народної культури, вказують рівень збереження українського середовища, впливи сусідніх народів. З'ясовано чинники, які утримували архітектуру церков у межах певного кола об'ємно-планувальних вирішень етноідентифікуючого характеру.

Ключові слова: сакральна архітектура українців Карпат, ідентичність, церква, єпархія, парафія.

Ярослав Тарас. Национальная идентичность в сакральной архитектуре украинцев Карпат

Деревянные церкви украинцев Карпат выделяются на фоне иноэтнических архитектурных форм, стали одним из существенных этноопределяющих факторов. Они дают возможность проследить характерные элементы региональной и локальной специфики народной культуры, указывают уровень сохранения украинской языковой среды, влияние соседних народов. Выявлены факторы, которые удерживали архитектуру церквей в границах определенного круга объемно-планировочных решений выразительного этноидентификационного характера.

Ключевые слова: сакральная архитектура украинцев Карпат, идентичность, церковь, епархия, приход.

Yaroslav Taras. On national identity in Carpathian Ukrainians' temple architecture

Carpathian Ukrainians' wooden church buildings standing out against the background of alien nations' architectural forms have become quite substantial factors in national definition. By means of those one might trace some characteristic elements in regional and local specificity of folk culture, to conceive the level in conservation of Ukrainian-speaking community as well as influences of neighbouring nations. In the article have been defined several factors that held the church architecture within a certain circle of volume-planning findings of nation-identifying approaches.

Keywords: Temple architecture of Carpathian Ukrainians, identity, church, eparchy, parish.

Дерев'яна церковна архітектура України – вагома складова традиційної народної культури, у якій упродовж багатьох століть український етнос будівельними і художньо-естетичними засобами демонстрував і утверджував свої духовні цінності та високий мистецький талант. Вивчення народного храмубудівництва є вкрай важливим для глибокого пізнання національних традицій, будівельної і мистецької культури народу та пошуку її історичних витоків. Ключем до розв'язання генези сакральної архітектури українців та сусідніх народів є оригінальна архітектурно-мистецька традиція українських горян (бойків, гуцулів, лемків). Саме в Карпатах, що є регіоном доброго збереження культурно-побутової архаїки, зведено найбільше самотніх дерев'яних церков, що не мають аналогів у будівельному мистецтві жителів інших регіонів України. Наукове дослідження дерев'яного храмового будівництва як етноархітектурного та етнокультурного феномена є особливо назрілим і актуальним.

Церква відіграла велику роль в житті українців Карпат. Від початку прийняття християнства «число монастирів і парафій зростає неухильно протягом всього часу, чи то з ініціативи самих громад вірних, чи то фундаціями людей значних і заможних, чи заходами самого духовенства. Навіть у Галичині, де обставини для православної церкви були найбільш несприятливі, в актах XV–XVII в. в принагідних згадках виступає велике число монастирів і монастирищ...» [6, с.261–262]. Ця тенденція особливо простежується в Карпатах, де «церкви фундуються не тільки самими вірними, але й польськими властями в інтересах успішної колонізації, не вважаючи на те, що правительством польське в принципі було противне закладанню нових церков» [6, с.262].

Важливе значення у вивченні генези сакрального будівництва в Галичині та, зокрема, у Карпатах має аналіз показників, що характеризували структуру, площу, кількість деканатів, вірних у єпархіях, деканатах і парафіях. Такий аналіз зроблений нами на основі дослідження структури адміністративного поділу Східної церкви в межах Речі Посполитої станом на 1772 рік у праці В.Колбука та праць М.Грушевського.

За дослідженням В.Колбука, 1772 р. у Речі Посполитій було вісім греко-католицьких єпархій (Кієво-Віленська, Львівська, Перемишльська, Луцька, Полоцька, Холмська, Володимирська, Пінська), у складі яких було 9 452 церкви, 152 каплиці та 4 653 379 вірних [45, с.50, таб. П, XII]. Станом на 1772 р. найбільше деканатів було у Львівській (71) та Перемишльській (31) єпархіях, що складало 36% від усіх деканатів греко-католицької церкви, які функціонували в межах тогочасної Речі Посполитої. На один деканат у Львівській єпархії в середньому припадало 35, а в Перемишльській – 40 парафій, що в 1,5–2 рази більше, ніж у інших єпархіях. Для порівняння вкажемо, що в Полоцькій і Холмській єпархіях на один деканат припадало відповідно 22 і 24 парафії.

У Львівській і Перемишльській єпархіях була найменша площа деканату. Середня площа деканату складала відповідно 700 і 800 км², водночас у Полоцькій, Володимирській єпархіях деканат обіймав відповідно площу 3000 і 1600 км², а в Кієво-Віленській єпархії – 4800 км².

Структура Львівської та Перемишльської єпархій сформувалася на основі геоморфологічної будови Карпат і Прикарпаття [32], наявності сильно місцевої традиції та прикордонного розташування єпархій [44, с.120–121].

За даними 1772 року найбільше церков у Перемишльській єпархії було в деканатах Дрогобицькому (64), Добромилському (45), Перемишльському (77), Самбірському (42), Старо-Сільському (54), Старосамбірському (53), Стрийському (53), Висоцькому (54); у Львівській єпархії – в деканатах Роздільському (50), Янівському (48), Тернопільському (46), Зарваницькому (46), Городенському (65), Перегінському (54), Станіславському (56), Тлумацькому (45). Середня кількість церков у деканатах Перемишльської та Львівської єпархій складала відповідно 40 і 35. Незважаючи на те, що Львівська та Перемишльська єпархії були малі за площею, вони мали найбільше церков. У Львівській було 2194 дерев'яних, 60 мурованих і 252 не визначених за матеріалом церков, а у Перемишльській – відповідно 1189, 26 і 36. Для порівняння вкажемо, що в Луцькій було всього 1143 церкви, Холмській – 542, Володимирській – 489.

Менше двох відсотків усіх греко-католицьких храмів, у межах Речі Посполитої, складали муровані церкви, що будувалися в містах і містечках. Це мізерна частка порівняно з дерев'яними церквами та польськими мурованими костелами, яких на той час було 50% [46, с.70–77]. Щодо поділу парафій між селом і містом, то основна їх кількість належала селу: у Львівській – 2179 (86,9%), у Перемишльській – 1160 (92,7%) [45, таб. XIII].

На одну міську церкву у Львівській єпархії припадало 24,0 сільських, а у Перемишльській – 12,5. У Карпатах і Прикарпатті на одну міську церкву припадало 40–50 сільських церков. Для порівняння вкажемо, що в Холмській та Володимирській єпархіях, у містах і містечках, було відповідно 91 (16,8%) і 87 (17,8%) церков. Загалом, сакральна архітектура в Галичині та Україні мала селянський характер [46, с.67–70; 45, с.51]. На користь цього висновку свідчить те, що «80 відсотків містечок на Русі... були дуже малими осередками, заняттями жителів були сільські професії, а міщанами там були жида» [42], які будували дерев'яні синагоги.

Львівська та Перемишльська єпархії мали також велику кількість парафій. У Львівській єпархії було 800 000, у Перемишльській – 300 220 вірних. На одну парафію припадало відповідно 320 та 240 вірних – це найнижча середня кількість вірних на одну церкву серед усіх греко-католицьких єпархій на той час. Цей показник був досягнутий за рахунок великої кількості збудованих церков. Для порівняння вкажемо, що Полоцька єпархія нараховувала 765 154 вірних, 601 церкву й каплицю, у середньому на одну церкву припадало 1273 вірних.

На зламі XVII–XVIII ст. почалася стабілізація в розбудові структури греко-католицької церкви. Майже кожне село в Галичині мало свою церкву. Велика кількість церков у Львівській, Перемишльській єпархіях і їхня щільність вказують, що тут упродовж століть велось інтенсивне сакральне будівництво, що дало можливість відпрацювати архітектурно-конструктивні вирішення, що стали основою української сакральної архітектури. «В Перемишлі в XIV–XVII вв. звісно тринадцять церков», у Галичі згідно ілюстрацій 1575 р. – «сім церков і попів, восьмий монастир» [6, с.269]. Село Княже «на Снятинщині, що має сорок три (півдворницьких) господарств, має в 1564 р. дві парахії: двох попів і двох проскурницьких...» [6, с.269], на Самбірщині в «с. Черхаві засновуєть ся в 1529 р. друга парахія за прошенням людей, «тому що еден піп не вистарчав для потреб людей», «у с. Головецьку фундуєть ся друга парахія в 1561 «з причини множества людей», а було їх 44 господарства» [6, с.269].

«Багатовікова традиція жвавого господарського руху на Русі галицькій і поблизу... сприяла густому заселенню, і як наслідок тут розвинулася широка мережа парафій Східного християнства» [45, с.47].

Сприяло створенню значної кількості деканатів і будівництву церков те, що «у східній Церкві існувало неформальне правило, що кожна святиня, при якій є духівник, має права парафіяльної, зобов'язана мати проборство, в якому живе духівник» [45, с.47]. Це правило також пояснює і те, що в цих єпархіях не було філійних (дочірніх) церков і каплиць.

До цього необхідно додати, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. «духовенство світське розмірно до числа людности було також численніше ніж тепер» [6, с.268].

За дослідженням М.Грушевського, у Галичині «малі розміри православних парафій стали також звичайною річчю, що здавалося неможливим, як би ми оден сьвященник дати собі раду в такім селі, де може знайти ся більше господарств: треба дві церкви селу доконче» [6, с.269].

Пояснити таку ситуацію можна тим, що «фундація церков і парафій» в українців Карпат пов'язана «з колонізаційними потребами: вони потрібні, щоб також і тим способом легше завести туди численних осадників», «аби зробити більшу вигоду підданам, аби вони легше й вигідніше осідали». Тому тут «парахії часто фундують ся при самім закладанню села, або слідом за заложенням... Сю практику дуже добре ілюструють самбірські грамоти, з часів колонізації Самбірщини (в середині XVI в.)» [6, с.270].

Наведено окремі грамоти, пов'язані з заснуванням і будівництвом церков. «Королівські ревізори затверджують збудування нової церкви в с. Черхаві й її дотацію. 6 січня 1529 р.»; «Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту на церкву в с. Ясінці, забезпечуючи довичне володіння парафією священику Вальку. 23 червня 1534 р.»; «Селяни з Лімна Іван Бучко з синами відступають на церкву своє поле. 7 мая 1550 р.»; «Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту в с. Мокранах священику Яцьку в сумі 10 злотих, забезпечуючи йому парафію на два доживоття і звільняючи від різних повинностей. 10 січня 1533 р.»; «Королева Бона надає парафію в новозаснованій селі Плоскім Матвію і записує на ній 10 гривень. 15 жовтня 1546 р.»; «Король Жигимонт Август дозволяє збудувати руську церкву в новій селі Ломницькій Волі (Хашові) і парафію ... дозволяючи йому розробити лан ґрунту. 25 лютого 1553 р.»; «Королева Бона дозволяє священику Григорію Плоскину поставити церкву в новозаснованій селі Дністрику. 16 січня 1554 р.»; «Самбірський староста Ян Старжеховський надає вівгівство в с. Новім Березі Яцьку і Федіні, а один лан призначає на церкву. 22 квітня 1566 р.»; «Староста Ян Старжеховський, за проханнями громади, дозволяє збудувати церкву в селі Горній Лужок і надає сю парафію священику Андрію. 23 червня 1567 р.» [7, т.7, с.17, 26–27, 31, 34, 41, 70].

На будівництво церков також впливало те, що вони в XVI ст. були «джерелом доходів, часом навіть досить значних і заснування нової парафії нераз приносило як на ті часи досить поважну суму до скринки дідича», «коштувало дуже мало, або й зовсім нічого», і «з усіх тих причин церкви множилися часом навіть надмірно» [6, с.270].

Про масовий характер сакрального будівництва в XVI ст. у Галичині свідчить те, що «в трох епархіях нинішньої Галичини маємо тепер (на кінець XIX ст. – Я.Т.) несповна 2200 священиків парафіяльних (парохів, завідателів і сотрудників, при несповна 3400 церквах), тарифи XVI в. дають для сеї території около 1600 сьвящеників–парохів. Тим часом число вірних за сей час зросло принаймні о яких 7–8 разів), так що число сьвятського духовенства (без монахів) в другій половині XVI в. було що найменше о 5 до 6 разів більше супроти загального числа людности, а пізнійше, в XVII в., коли церковні справи так сильно займала суспільність – і ще більше, і я (М.Грушевський. – Я.Т.) мабуть не помилю ся, прийнявши, що в тодішній Галичині люде звязані безпосередно з церквою (духовні й кандидати в духовні посади, що практикували ся при церквах, церковники, їх родина, монахи) становили не менше 10% всієї української людности» [6, с.271–272].

Слід погодитися з М.Грушевським, що таку пов'язаність галичан з церквою «не треба спускати з очей для розуміння важности церковних справ для тодішньої суспільности» [6, с.272]. У XVI–XVII ст. власним коштом будували церкви громади, війти–осадчі, священики, будівництву церков сприяло зростання духовних родин, наявність при одній церкві кількох священиків, «менших членів церковного персоналу» та священичої родини, які «повнили різні функції при церкві, яко діакони, дяки, паламарі, простурниці» [6, с.273–274]. Усе це вказує на широку народну поборність [9, с.128–133] та існування релігійного фактора в історії України та особливо в українців Карпат, що вплинуло на формування та регіоналізацію певних типів церков, їх поділ на архітектурно–мистецькі кола.

На формування сакральної архітектури українців Карпат вплинули зовнішні сили. Упродовж багатьох століть слов'янське будівництво велось в дереві на основі зрубної кліті [34, с.406–418]. Ще до офіційного прийняття християнства виробилися свої принципи побудови сакральної споруди, що спостерігаються в язичницьких святинях [47, с.280–283].

Після прийняття слов'янськими державами християнства як державної релігії будівництво «схилиється перед новим ярмом, яке їм накладають єпископи та монастирі щодо визначення типу сакральної споруди» [48, с.255]. Західні слов'яни під тиском Римської Церкви відмовляються від власного сакрального будівництва на основі квадратних зрубних планувальних структур на користь латинських прямокутних мурованих візріць, що виникли на інших теренах, в інших умовах та в іншому матеріалі. У Центральній Європі перемагають вольові сили щодо запровадження «будівельних форм, створених у в багатолюдних містах Середземномор'я для великих зібрань людей. Це призвело до запровадження базилики в західних слов'ян» [48, с.55]. Вольові зусилля Католицької Церкви: змінюють попередню панівну традицію слов'ян щодо будівництва малих сакральних споруд на планові вирішення, що розроблялися для зібрання великої кількості людей. Ці зусилля призвели до відмови від квадратно–купольних споруд і власних будівельних традицій, що формувалися на основі дерев'яної архітектури.

За дослідженнями Й.Стрижовського, перенесення римської базилики на дерев'яне будівництво було фатальною помилкою розвитку сакральної архітектури Європи [48, с.218–222]. Яскравим прикладом цього силового рішення є перенесення римської базилики на палеє будівництво Англії, Ісландії, Норвегії [41]. Таке перенесення не кореспондується із суттю палеєвої системи, що призначена для отримання круглих у плані будівель – ротонд. Вольовий чинник, що діяв у Європі протягом багатьох століть, спричинився до заміни традиційної сакральної архітектури на принесену ззовні.

У результаті цих вольових акцій не тільки припинилося традиційне сакральне будівництво, а й до середини XIX ст. йшло «планомірне ни-

щення дерев'яної сакральної архітектури Західної Європи», у багатьох країнах і не було оцінене у свій час [48, с.255].

«У Богемії із сотень дерев'яних церков у 1830 р. залишилося всього 25, які на початку XX ст. розібрали. У Моравії в 1911 р. дерев'яних церков XVIII ст. залишилося всього вісім. Велику кількість церков тут розібрали, знищили пожежі» [48, с.230].

У 1920–х рр. австрійський учений Й.Стрижовський писав, що «на Заході перемиг запроваджений іззовні церковний стиль будови, і сьогодні кожен сільський священик дивиться на старі дерев'яні церкви зверхньо та з презирством. Наслідком такого ставлення є те, що їх починають соромитися селяни. І сьогодні можна передбачити, що далі не буде будуватися жодної дерев'яної церкви, збережені презирливо знищуються... зникають звичаї та традиції цього будівництва» [48, с.216]. Пророцтво Й.Стрижовського відбулося. У Західній Європі майже не залишилося дерев'яних сакральних об'єктів.

В Україні–Русі, після прийняття християнства з Візантії, релігія також стає державною. Вольовими актами князів почали будувати муровані церкви на зразок візантійських і нищити язичницьку сакральну архітектуру. Приклади будівництва князями та ієрархами Церкви сакральних споруд із залученням візантійських майстрів і знищення дохристиянських святинь зафіксовані в літописах. «І коли [Володимир] прибув, повелів він посидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати... І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири... надував він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши (послів), привів майстрів із Греків, [їх] почав зводити» [17, с.66–67].

Церковна влада запозичувала певні типи мурованих церков у Візантії [26, с.145–162] і на Заході намагалась їх реалізувати на підпорядкованій їй території. Так, на основі вольового рішення князів і церкви, на всій території України–Русі реалізувалася тринефна хрестово–банна церква з шістьма або чотирма стовпами [37, с.88–89]. Про це говориться у дослідженнях Л.Чачковського, згідно з якими в княжих столицях «більше церков побудовано князями та визначними боярами» [38, с.22].

На західних українських етнічних територіях, на Закарпатті та Прикарпатті, що входили у сферу релігійно–політичних інтересів Великоморавської держави, поширюються храми–ротонди (ротонда св. Миколая в Горянах під Ужгородом, квадрифолій «Полігон» у м. Галич, ротонда св. Пророка Іллі в м. Галич, ротонда на Замковій горі у м. Перемишль, ротонда св. Миколая у м. Перемишль, церква Воскресіння у м. Галич, церква св. Юрія в м. Галич, ротонда в с. Олешків Івано–Франківської області, церква та дитинець м. Звенигород, церква в с. Буківна Івано–Франківської області).

Принципи візантійського та західного сакрального будівництва намагаються реалізувати також у дереві. За зразками візантійських мурованих церков була споруджена дерев'яна церква св. Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича (середина XII – початок XIII ст.) [22, с.559–593]. Більшість археологічно відкритих дерев'яних церков мають аналоги в мурованому будівництві X–XIII ст. [25; 31].

Впроваджували й насаджували певні типи церков також монастирі. Так, як зазначав академік В.Суслов, бенедиктинський чернечий чин, утверджуючи християнство в Німеччині, Моравії, поширив трибаний тип церкви, вплинув на утворення архітектурного типу церков галицької, а згодом наддніпрянської України [30, с.39, рис.64–65]. Не будемо вдаватися до аналізу ролі бенедиктинського, єзуїтського чи інших чернечих чинів на наших землях [8, с.4–5, 10], лише вкажемо, що монастирі суворо дотримувалися літургійних вимог у будівництві церков: на сході три апсиди, які разом займають всю ширину нави; на заході – нартекс, емпора, хори та відповідний зв'язок між ними. Незважаючи на труднощі виконання апсид, емпор, хор у дереві, усі ці та інші елементи присутні не тільки в мурованих, а й у дерев'яних монастирських церквах [14, ч.1, с.52–53].

Вплив монастирів на будівництво церков був суттєвий, враховуючи те, що «згідно актів у XV–XVII ст. у Галичині виступає велике число монастирів і монастирищ...» [8, с.1–80]. Вони були розсіяні по всій території України та переймали взірці сакрального будівництва з Атону, Вірменії, Заходу [43]. Прикладом цих впроваджень є церкви в м. Кам'янець–Подільський (церква Св. Трійці, Предтечі, Петра і Павла), містах Львів (Св. П'ятниці), Тернопіль (Різдва Христового), Могилів, Гусятин, та с. Підгайці [20, с.367–369, 389, 406–407, світл.59, 219, 220]. Найдавніша у Львові церква св. Миколая (кінець XIII ст.), згідно з дослідженнями І.Шараневича, була монастирською [49].

У княжі часи на основі запозиченого ззовні мурованого візріця в центрах княжої та духовної влади намагалися сформувати державний елітарний тип церкви. Вольові акти держави, церкви щодо впровадження відповідних типів споруд не були повністю реалізовані. За дослідженнями багатьох учених, наші церкви мають особливості, які їх відрізняють від подібних візантійських чи західних, не мають прямих аналогій навіть збудовані грецькими майстрами [15, с.77; 21]. Уже на межі XI–XII ст. у давньоруській архітектурі відходять від візріць, що прийшли до нас із прийняттям християнства [37, с.90]. Це пов'язано з багатьма чинниками.

Процес реалізації зразка сакральної споруди, принесеного ззовні, в Україні–Русі був нелегким. По–перше, влада не могла забезпечити достатньої кількості майстрів–греків, які би реалізували масово муровані візріці на всій території України–Русі, тому впровадження мурованих

церков було можливим лише в містах і в монастирях. По-друге, грецькі майстри не мали досвіду дерев'яного будівництва, а громада не мала коштів на будівництво мурованих церков. Така ситуація гальмувала масове будівництво мурованих церков, призвела до того, що їхні взірці від самого початку реалізовували в дереві за участю вже місцевих майстрів. Наслідкування мурованих зразків за вимогами Церкви натрапило на низку конструктивно-технічних проблем, які неможливо було вирішити в дереві через різну природу матеріалу (муру та дерева). Усе це вимагало нових планувально-конструктивних вирішень, які би найкраще відповідали фізико-механічним властивостям дерева.

Важливо також наголосити, що «в тих країнах, де християнство стало державною релігією, швидше, ніж у Римі, з довгими будівлями й базиліками, незалежні форми церков мали успіх і могли тривалий час утверджуватися» [48, s.220]. Місцева будівельна школа, що мала тисячолітню історію, виробила власні планувальні та конструктивні вирішення, була внутрішньою силою, що корегувала принесені взірці та відпрацьовувала власні на основі вимог до християнських святинь. Вона вступила у протистояння з вольовими вимогами Церкви мати храми за зразками сакрального будівництва Сходу чи Заходу. У цьому протистоянні наше сакральне будівництво було в кращому становищі, ніж західнослов'янське.

(далі буде)

Список використаних джерел

6. Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991–1998. – Т.5: XIV–XVII віки. – 689 с.
7. Грушевський М. Твори: В 50 т. / Михайло Грушевський. – Львів: Світ, 2005. – Т.7. – 776 с.
8. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI–XVIII вв. / Михайло Грушевський, Орест Левицький. – Львів: Меморіал, 1991. – 154 с. [Репринтно відтворене видання 1900 р.].
14. Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвії форми: В 2 ч. / Михайло Драган. – Львів, 1937. – Ч.І. – XVI + 159 с.
15. Красовский М. Планы древнерусских храмов / Михаил Красовский. – Петроград, 1914. – 303 с.
17. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 159 с.
20. Логвин Г. Украина и Молдавия: Справочник–путеводитель / Григорий Логвин. – М. – Лейпциг: Искусство, Эдицион, 1982. – 454 с.
22. Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / Юрій Лукомський // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С.559–593.
25. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – Ч.8. – С.10–13.
26. Павлуцкий Г. Эволюция византийских формъ въ Кіево–Черниговской Руси / Григорій Павлуцкий // Грабарь И. История русскаго искусства. – М.: Изд. І Кнебель, 1909. – Т.1. – С.145–162.
30. Сусловъ В. Памятники деревянной архитектуры въ Южной Россіи / В.Суловъ // Очерки по истории древне–русского зодчества. – СПб., 1889. – 124 с.
32. Тарас Я. Геоморфологічні чинники у формуванні сакральної архітектури українців Карпат / Ярослав Тарас // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: В 4 т. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2006. – Т.2: Етнологія та мистецтво. – С.162–177.
34. Тарас Я. Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош.3. – С.406–418.
37. Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. / А.Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1988. – Вып.35: Проблемы композиции и мастерства. – С.88–89.
38. Чачковский Л. Княжий Белз / Л.Чачковский // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С.15–31.
41. Ahrens C. Die frühen Holzkirchen Europas / Claus Ahrens. – Stuttgart, 2001. – Bd. I. – 403 s.
42. Bogucka H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / H.Bogucka, H.Samsonowicz. – Wrocław, 1986. – S.393–410.
43. Bals G. Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines / G.Bals // L'art byzantin chez les Slaves. – Paris, 1930. – S.277–294.
44. Kolbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914 / Witold Kolbuk. – Lublin, 1992.
45. Kolbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne / Witold Kolbuk. – Lublin, 1998. – 458 s.
46. Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku / S.Litak. – Lublin, 1996.
47. Mokłowski K. Sztuka Ludowa w Polsce / Kazimierz Mokłowski. – Lwów, 1903.
48. Strykowski J. Die Altslavische Kunst / Jozef Strykowski. – Augsburg, 1929. – 296 s.
49. Szaraniewicz J. Materiały historyczne podane przez dr. J.Szaraniewicza z roku 1524, 1543 i 1544 dotyczące cerkwi pod wezw. Św. Mikołaja we Lwowie / J.Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1883. – Zesz. III. – S.101–108.

Коли 476 р. Рим упав під навалю варварів, західна Церква продовжувала існувати, вона взяла на себе функцію стабілізуючого конструктивного фактора, спроможного зберігати владу над церквами Західної Європи. Римська церковна влада відтоді почала прибирати до рук політичні функції та силою запроваджувати власні зразки церков на всьому підвладному їй просторі.

Інша ситуація склалася на Сході. Тут утвердилася сильна й необмежена влада візантійського імператора, з якою патріархи не мали сил змагатися. Фактично залежність патріархії від держави відіграла фатальну роль у розвитку Східної Церкви. Не будемо зупинятися на різниці між Римом і Константинополем, на іконоборстві [2, с.53–56], вкажемо, що після хрещення Україна–Русь отримала власну церковну організацію – метрополію, але офіційний перехід від «безбожної віри» до християнської затягнувся на тривалий час.

Як у Візантії імператорові, в Україна–Русі політична та адміністративна влада належала князеві. Відсутність панівного становища Церкви вплинула не тільки на те, що офіційний перехід від «безбожної віри» до християнської затягувався на тривалий час, а й на те, що Церква не могла тиснути на виконання підлеглими всіх приписів щодо архітектури сакральної споруди.

Цьому також не сприяла адміністративна структура Київської метрополії, яка не забезпечувала зв'язок між грецьким духовенством і місцевим населенням. «Особливістю церковної структури на Україна–Русі XI ст. було те, що вона не мала просторового наповнення» [2, с.71], яке би могло взяти під контроль руську церковну організацію.

Важливе значення на перших етапах формування сакральної архітектури мало те, що, прийнявши за основу візантійську архітектуру, сакральне будівництво в Україна–Русі мало такі самі підходи щодо організації сакрального простору на основі центрично–банних споруд. Ідея центричного храму (святині) слов'янам була вже відома, вона ґрунтувалася на архаїчних уявленнях про будову світу. На це вказує планувальна організація язичницьких округлих, розетоподібних у плані святилищ і зображення округлих храмів–ротонд на українських іконах Страшного Суду з XV–XVIII ст. [13, с.13].

Ця особливість уберегла від нищення тисячолітню будівельну традицію – спорудження храмів на основі квадратної кліті, перекритої верхом, не дала її замінити на прямокутну, перекриту бочковим склепінням або плоскою стелею, сприяла пошуку відповідних вирішень муру в дереві. Протистояння між муром і деревом почалося з того, що в XII ст. відходять від трьохапсидних, шести–, чотиристовпних храмів до невеликих двох–, трьохапсидних церков з двома стовпами або без стовпів (церква Спаса в м. Переяслав, кінець XI ст.; церква св. Михайла в Старгородку біля м. Чернігів, 1098 р.; церква Благовіщення в м. Галич, XIII ст.; церква св. Іллі в м. Чернігів, XII ст.). Поява цих типів церков була першою перемогою дерева над муром. У результаті цього протистояння був закладений тридільний безстовпний храм, у якому були досягнені композиційні відповідності структурних складових плану. Він став основою подальшого сакрального будівництва України.

Технологічно–конструктивні особливості дерева призвели до спрощення планувально–композиційних вирішень і до ускладнення об'ємно–просторових вирішень, визначили стратегію подальшого розвитку української сакральної архітектури. Планувальному спрощенню піддалася архітектура мурованих дво– тридільних храмів–ротонд, що призвело до появи дво–, тридільних церков.

Розвиток сакральної архітектури Західної України в XII–XIV ст. (часи економічного й політичного занепаду України), як і «послідовний розвиток організації церковних відносин не був перерваний тут татарськими і потому литовськими завойовниками, а йшов далі в дусі цих самих основ, що їх покладено ще за давнього руського періода» [8, с.13]. «Під час польсько–литовської окупації в XIV–XV ст. православна церковність на Україні:

- наповнялась національним змістом;
- ширилась серед селянства;
- старалась наблизитись до нього та його потреб» [5, с.41].

Важливим внутрішнім чинником за часів перед Люблінською унією було те, що «пани зовсім не потребували ані не мали інтересу мішатися до парафіальних справ усіх церков, порозкиданих на їх території» [8, с.23]. Пани могли опікуватися монастирями та церквами, але сільські громади самі утверджували своїх священників, особливо в «полуденно–західній Русі в минулому і навіть на початку теперішнього століття... не тільки вибирали священників» [8, с.24], а й визначали образ своєї святині.

Навіть тоді, коли верхівка «мало вже дорожила давнішими звичаями своєї церкви» [8, с.28], коли західноруська православна суспільність «не виступила з обороною стародавніх звичаїв і порядків своєї народної церкви» [8, с.30], коли Люблінська унія перешкодила «існуванню давніх руських сільських громад з їх

УДК 726:27–523.4(477.851.87)

Ярослав Тарас, д–р історичних наук, завідувач відділу етнології сучасності, Інститут народознавства НАН України, Україна, м. Львів

Національна ідентичність в сакральній архітектурі українців Карпат

Дерев'яні церкви українців Карпат вирізняються на фоні іноетнічних архітектурних форм, стали одним з істотних етновизначальних чинників. Вони дають можливість простежити характерні елементи регіональної та локальної специфіки народної культури, вказують рівень збереження українського середовища, впливи сусідніх народів. З'ясовано чинники, які утримували архітектуру церков у межах певного кола об'ємно–планувальних вирішень етноідентифікуючого характеру.

Ключові слова: сакральна архітектура українців Карпат, ідентичність, церква, єпархія, парафія.

Ярослав Тарас. Национальная идентичность в сакральной архитектуре украинцев Карпат

Деревянные церкви украинцев Карпат выделяются на фоне иноэтнических архитектурных форм, стали одним из существенных этноопределяющих факторов. Они дают возможность проследить характерные элементы региональной и локальной специфики народной культуры, указывают уровень сохранения украинской языковой среды, влияние соседних народов. Выявлены факторы, которые удерживали архитектуру церквей в границах определенного круга объемно–планировочных решений выразительного этноидентификационного характера.

Ключевые слова: сакральная архитектура украинцев Карпат, идентичность, церковь, епархия, приход.

Yaroslav Taras. On national identity in Carpathian Ukrainians' temple architecture

Carpathian Ukrainians' wooden church buildings standing out against the background of alien nations' architectural forms have become quite substantial factors in national definition. By means of those one might trace some characteristic elements in regional and local specificity of folk culture, to conceive the level in conservation of Ukrainian–speaking community as well as influences of neighbouring nations. In the article have been defined several factors that held the church architecture within a certain circle of volume–planning findings of nation–identifying approaches.

Keywords: Temple architecture of Carpathian Ukrainians, identity, church, eparchy, parish.

(Продовження. Початок у вип.73)

Щоби зрозуміти, чому наше сакральне будівництво було в кращій ситуації, звернемося до історії постання Західної та Східної церков.

правами» [8,с.31], вплинула на «становище і долю західно–руської церкви» [8,с.33], коли пан міг «у своїх маєтностях [скасувати] православні церкви та зробити з них костели або кирхи й богомільниці» [8,с.34], коли «духовенство перемиської єпархії [...] і багато священників «по маложонках своїх, зь сего світа зощлих, блудниць собн держать безпечно, без сорому и боязни Божой» [8,с.46], внутрішньою силою оборони православ'я, віри своїх батьків виступили православні братства, міщани й сільські громади, які «завсїгди старалися задержати в своїх парафіян стародавні звичаї й не лише тоді, але й далеко пізніше, в самих розпалі уніатських переслідувань, де лише можна було, самі вибирали й удержували парафіяльних священників та орудували справами своєї церкви й парафії» [8,с.50]. «Під впливом тяжких переслідувань і обурюючих насильств, що роблено в ім'я латино–уніатської єрархічної ідеї, розвиток противної ідеї мав иноді, по закону реакції, характер науги й деякої пристрастности» [8,с.78]. Не тільки в церковних справах, а й в архітектурі дотримувалися «соборного принципу як якора спасіння та піднімали свій стяг як найвище» [8,с.79]. Соборність полягала не в «сліпому послуху єрархам у справах віри та в недостатці централізації в самій єрархії» [8,с.63,84], вона дозволяла українцям виробити і дотримуватися певного образу сакральної святині, який боронила руська шляхта, всі стани українського народу.

Це були ті внутрішні сили, які не тільки забезпечили християнізацію української народної маси, опанували церковними мотивами народного життя, релігійного світогляду, обряду, але й «перетравили», «переробили» усе те, що до нас приходило із Сходу та Заходу і, відповідно до вимог місцевої будівельної школи, створили протягом XII–XVI ст. власні типи сакральних споруд, які розповсюдили по всій території України–Русі. «В ході історичного розвитку етнічному і релігійному факторам завжди належала особлива роль, оскільки вони на певних етапах були навіть домінуючими чинниками суспільного життя. Фактично етнос і релігія, як суспільні феномени, у їх тісному взаємопоєднанні довгі роки визначали (та й зараз ще повною мірою визначають) напрямки історичного процесу. Етнорелігійні феномени були і є рушієм багатьох історичних подій, піднесень і трагедій в житті як деяких народів, так і окремих людей» [36,с.7]. Ці внутрішні сили, що належать до стабілізаційних чинників, відіграли важливу роль під час боротьби за національну церкву в XVI–XVII ст., спричинилися до остаточного утвердження образу української національної святині як одного із символів української державності. Уже в XV ст. муроване будівництво починає запозичувати архітектурні вирішення дерев'яних церков. Так, мурована церква св. Трійці в Зимному (1465–1475 рр.) перекрита конструкцією верха у вигляді заломів. Впливи дерев'яної архітектури на муровану простежуються до кінця XVII ст. [37,с.93], їх результати наочно можна побачити в мурованих церквах Гетьманської доби [3,с.142–154]. За дослідженнями В.Шербаківського, «в кінці XVI віку уже виробився зовсім викінчений тип церков дерев'яних, а середині XVII, деревляний стиль цілком переходить в муровану архітектуру і дає часом дуже красні зразки мурованих» [40,с.209]. До цього необхідно додати, що створені внутрішніми силами типи дерев'яних церков не тільки вплинули на муроване будівництво, а творять разом з ним у XVII ст. «новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності» [24,с.198]. Цей тип був настільки оригінальним, що й надалі розвивався і одержав назву «український сакральний стиль» [39;16].

Українське сакральне будівництво, основною складовою якого є власна природа походження, виробило свої погляди, смаки, правила та норми. Воно має високу «область стабільності», міняється під різними впливами лише в деталях, не змінюючи власних форм і власної концепції їх планувально–композиційного вирішення. «Область стабільності» нашого сакрального будівництва була настільки сильною, що образ української церкви стає символом нації, «порогом», за який будівничі намагаються не виходити під приводом того, що зміна концепції планувально–композиційного вирішення є зрадою своєї віри, народу. Цей чинник досить сильний. Впливи історичних стилів, що приходили в Україну, підпорядковувалися цій концепції, тому архітектурі української церкви можна одразу відрізнити від іншої. Сакральне будівництво кінця XIX – початку XX ст. в Україні, а пізніше в Галичині дотримувалося цього правила. За ним працювали архітектори та митці В.Кричевський, І.Левинський, О.Лушпинський, І.Труба, І.Труш, І.Якубович, П.Фетисов, К.Жуков, В. та Є. Нагірні, Я.Пономаренко, В.Коробцов, М.Шехонін, О.Сластїон та інші.

На існування потужних внутрішніх чинників у нашому сакральному будівництві вказує той факт, що український стиль у спорудженні церков існував протягом багатьох століть, незважаючи на відсутність української державності та наміри колонізаторів різними шляхами його знищити. Важливе місце в зародженні національно–культурного руху в Галичині належало Греко–католицькій Церкві, яка була носієм української етніч-

ності. Розуміючи місце та роль сакральної архітектури в житті українців, російський Синод Православної церкви на початку XIX ст. прийняв рішення про заборону будівництва українських дерев'яних церков і заміну їх на типові російські синодальні взірці «у руському – єпархіальному стилі». «За нехтування цього наказу – особливо щодо сільських церков – класася сувора кара» [39,с.11]. До таких самих акцій вдалася влада Австрії, Угорщини, Польщі. Так, після Віденського собору 1773 р. та підписання контракту Бачинського–Фестевича, держави надавали позику на перебудову старих і побудову нових церков, диктуючи свої вимоги до архітектури [4]. На зламі XIX–XX століть на Закарпатті церква була одним із засобів мадяризації населення [23,с.11].

Результатом цих силових акцій було не тільки фізичне тотальне нищення українських церков та їх заміна на інші типи. «За час майже двохсотлітнього існування в Україні російського режиму та радянської влади вдалося стерти з пам'яті українців образ національної сакральної споруди та нав'язати образ російської сакральної споруди, який ... вважається рідним» [35,с.122]. Силовими актами була перервана багатовікова традиція будівництва церков в українському стилі на Сході України.

Негативний вплив на подальший розвиток українських церков на Закарпатті мало оселення 1919 року 9000 росіян–білоемігрантів. Завдяки їм «від зародження православного руху на Закарпатті перших років XX століття аж до 1939 року православна церква у краї була монополією російщини всупереч тому, що перед 1945 роком ця церква ніколи до російської не належала» [12,с.35]. Наслідком цього процесу стало будівництво церков у російському стилі на Закарпатті (церква св. Петра і Павла, с. Білки, 1939 р.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Приборжавське, 1928 р.; церква Успіння Пр. Богородиці, с. Домбоки, 1920–ті рр.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Руське, 1928 р.; церква Вознесіння Господнього, с. Березники, 1930 р.; церква Успіння Пр. Богородиці, м. Свалява, 1937 р.; церква Покрови Пр. Богородиці, м. Ужгород, 1930 р.) [28,с.647,653–654,661,669–670,678,680,687].

Сьогодні підвалини нашої сакральної архітектури продовжують нищитися. Нове будівництво в більшості випадків повторює та тиражує російські зразки XIX – початку XX ст., відновлюється шляхом спрощення об'ємно–планувальних вирішень, зведення верхів примітивних форм, невдалим вибором місця для нових споруд.

Зовнішній чинник сьогодні активно працює в Українських Карпатах. Скупівля земель вихідцями зі Сходу України та іноземцями, «розчистка» їх під будівництво рекреаційних об'єктів призвела до того, що зникає з Карпатського ландшафту народна архітектура, знищується українська сакральна архітектура. Зовнішні сили сьогодні насаджують у місцях традиційних шкіль народного храмового будівництва українців Карпат церкви російської архітектури. У центрі Бойківщини, в м. Турка (1990 р.); на Закарпатті в Ужгороді (церква Воздвиження Чесного Хреста, 1993–1994 рр.), в м. Чопі (церква Успіння Пр. Богородиці, 1997 р.), с. Крива (церква Покрови Пр. Богородиці, 1993 р.), с. Липча (церква Різдва Пр. Богородиці, 1995 р.), с. Модьорош (церква Покрови Пр. Богородиці, 1990 р.), с. Нанково (церква св. Трійці, 1990 р.), с. Петрушів (церква Петра і Павла, 1997 р.), Хуст–Колесарово (церква Ікони Іверської Божої Матері, 1998 р.), церква св. Пантелеймона, 1998 р.) церкви збудовані за взірцями російської церкви [28,с.688,691,781,789,792,796].

Поява в ландшафті Карпат сакральної архітектури етносу іншої держави, що прийшов сюди з метою колонізації, є згубним для сировища та нації, яка в ньому живе. Люди, що прийшли в чужий ландшафт, створюють мирозаперечний психологічний настрій і відповідно до цього настрою насаджують концепцію химерних етносів [11,с.46]. Вони руйнують місцеві етнічні традиції, деформують населений автохтонним етносом ландшафт, його матеріальну та духовну культуру, яка є складовою частиною цього геобіоценозу або екосистеми [10;1].

Наслідки впливу зовнішніх сил на традиційну архітектуру українців Карпат можуть мати ті результати, що ми маємо на Сході України [33].

Висновки

1. Церква була «живим національним організмом, оборонительсько духовних сил свого народу та його провідницею в суспільнім та політичнім розвитку» [8,с.18], тому створений до кінця XVI ст. архітектурний образ став національним прапором, який свято шанували й оберігали від впливів.

2. У Галичині та, зокрема, у Карпатах уже в XVI ст. існувала розвинута мережа парафій, кожне село мало одну, а окремі – дві церкви, що свідчить про існування тут розвинутої школи народного храмового будівництва, якій сприяла велика кількість людей, пов'язаних з церквою.

3. Поділ українських етнічних територій між сусідніми державами, розкол Церкви на православну та греко–католицьку, прина-

лежність деканатів різним єпархіям не змінили динаміку будівництва та архітектурний образ церкви.

4. Недоступність деканатів, парафій у Карпатах, їхнє розташування на периферії, у складних природно-географічних умовах ослаблювали зв'язки з єпархіями, стабільна кількість парафіян на одну церкву протягом століть були тими чинниками, що оберігали вироблені архітектурно-конструктивні рішення та консервували їх від зовнішніх впливів. Велика кількість церков і низький показник вірних на одну церкву не вимагали збільшення площі бабинця, нави та зміни об'ємно-конструктивних рішень.

5. Кількість дерев'яних і мурованих церков, їх поділ між селом і містом, кількість парафіян у Львівській і Перемишльській єпархіях вказують на народний характер сакральної архітектури й на те, що ні світська, ні церковна влада не могли охопити, проконтролювати такі масштаби будівництва та вплинути на архітектуру церкви. Про це свідчить і те, «що церкви будуються часом наслідком незгоди між селянами, попами або їх панамі, так що часом на цвинтарі стоять дві церкви і село ділиться на дві парафії» [б.с.270].

Усе це спричинилося до етнокультурної своєрідності в архітектурі українських сакральних споруд, які зводилися в межах України на «організаційних структурах Київської митрополії (православної й унійної) як консолідуючого чинника «руської старовини» та тієї інституційної основи, де на різних рівнях (архієпархія → владичтво → протопресвітерія → парафія) українсько-білоруська спільнота могла артикулювати свій традиційний етнос» [29,с.ХХV], а також і до появи на невеликій території розселення українців Карпат самобутніх типів сакральних споруд.

6. Українське християнське сакральне будівництво формувалося під дією і зовнішніх сил, і внутрішніх чинників, підпало під різні впливи та вольові акти, які упродовж тисячолітньої історії нашої Церкви мали різну силу дії та впливу.

7. Зовнішні чинники на етапі формування української сакральної архітектури не змогли сформувати сили, які би:

– здійснили масовий перехід нашого сакрального дерев'яного будівництва на муроване;

– знищили дерев'яне сакральне будівництво;

– призвели до зміни об'ємно-планувальних рішень;

– призвели до втрати власних будівельних традицій та архітектурного образу національної сакральної споруди.

8. Внутрішні чинники були сильнішими від зовнішніх, вони дозволили розробити й поширити власні типи церков на всіх українських етнічних територіях, що зумовило появу українського церковного стилю, який став з часом одним із символів Української державності.

9. Українська сакральна архітектура як складова матеріальної культури має «область стабільності», за яку вона впродовж багатьох століть не виходила. Вона змінювалось у деталях, не змінюючись в основному – принципах побудови об'ємно-планувальних рішень. Основу «області стабільності» сформувало масове сакральне дерев'яне будівництво, що велося на всій території України у зрубі на основі потреб літургійного обряду та внутрішніх чинників, які випрацювали смаки, норми та образ української сакральної споруди. Традиція дерев'яного будівництва стала тією внутрішньою силою, що зуміла підпорядкувати запозичені з муру форми, створити оригінальну концепцію церкви, на основі якої сформувалася сакральна архітектура України, яка є власним самобутнім доробком.

10. Українське сакральне будівництво з його тисячолітньою історією є яскравим прикладом не лише боротьби різних сил за впровадження певних типів церков на українських етнічних територіях, а й здійснення стратегічних завдань сусідніх країн щодо ліквідації українського етносу шляхом силового знищення його національної сакральної архітектури.

Список використаних джерел

1. Бородай Ю.М. Этнические контакты и окружающая среда / Ю.Бородай // Природа. – 1981. – №9. – С.82–85.
2. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси / Михаил Брайчевский. – К.: Наук. думка, 1989.
3. Вечерський В.В. Архітектура і містобудівельна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона / Василь Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2001.
4. Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в Марамороші / В.Гаджега // Просвіта. – Ужгород. – Річник. – Ч.V, 1927. – С.1–62.
5. Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів / Михайло Грушевський / Упорядкув. та додатки І.Гринича, О.Дзюби, В.Ульяновської. – К.: Либідь, 1994.
6. Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991–1998. – Т.5: XIV–XVII віки.

8. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI–XVIII вв. / Михайло Грушевський, Орест Левицький. – Львів: Меморіал, 1991. [Репринтно відтворене видання 1900 р.]

10. Гумилев Л.Н. Биосфера и импульсы сознания / Лев Гумилев // Природа. – 1978. – №12.

11. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Лев Гумилев // Природа. – 1970. – №1.

12. Данко Й. Спроба українізації православної церкви у кінці 1930 років / Йосиф Данко // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: Патент, 2002.

13. Діба Ю. Архітектура українських храмів–ротонд другої половини Х – першої половини ХІV століть: Автореф. дис. ... канд. архіт. / Юрій Діба. – Львів, 2000.

23. Любчик І.Д. Етнополітичні процеси на Лемківщині (90–ті рр. ХІХ – 30–ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / І.Д. Любчик. – Івано–Франківськ, 2008.

24. Макаров А. Світло українського бароко / А.Макаров. – К.: Мистецтво, 1994.

28. Сирохман М. Церкви України. Закарпаття / Михайло Сирохман. – Львів: Мс, 2000.

29. Скович І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVІІ–ХVІІІ століть. Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія: В 2 т. / Ігор Скович // Ін–т Історії Церкви Українського Католицького Університету. – Львів: Вид–во Українського Католицького Університету, 2004. – Т.2.

33. Тарас Я.М. Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю (за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся. 1994–2003 роки / Ярослав Тарас // Відлуння голодомору–геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів: Вид–во НТШ, 2005. – С.133–154.

35. Тарас Я.М. Сакральне будівництво / Ярослав Тарас // Полісся України: Матеріали історико–етнографічного дослідження. – Львів: ІН НАНУ, 1997. – С.114–122.

36. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Людмила Филипович. – К.: Світ знань, 2000.

37. Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину ХVІІ в. / А.Я. Флиер // Архитектурное наследие. – М.: Стройиздат, 1988. – Вып.35: Проблемы композиции и мастерства. – С.88–89.

39. Шумицький М. Український архітектурний стиль / Михайло Шумицький. – К., 1914.

40. Щербаківський В. Архітектура у різних народів / Вадим Щербаківський. – Львів: Народне слово, 1909.

* * *